

Itineraris històrics com a aula de memòria: una col·laboració entre centres educatius

Andreu Romero Alcayde (IES Ferrer i Guardia de València)

a.romeroalcayde@edu.gva.es

Diego L. Fdez. Vilaplana (IES Andreu Sempere d'Alcoi)

diego1873@yahoo.es

RESUM

L'ensenyament de la història recent i de la memòria democràtica plantegen el repte de connectar els continguts curriculars amb experiències d'aprenentatge significatives que permeten a l'alumnat comprendre el passat des de la seua materialitat i la seua presència en el territori. En aquest context, els itineraris històrics i el treball amb el patrimoni local s'han consolidat com a eines didàctiques especialment eficaces per a aproximar l'alumnat als processos històrics i a les memòries socials que configuren l'espai urbà.

Aquesta comunicació presenta una experiència educativa desenvolupada amb alumnat de 1r i 2n de Batxillerat a partir d'un itinerari didàctic dissenyat per alumnes d'un IES sobre la seua ciutat, Alcoi, centrat en l'anàlisi del seu passat industrial i el seu paper com a ciutat de rereguarda durant la Guerra Civil espanyola, amb l'objectiu de ser explicat a alumnes d'un centre de València. A través de la visita a diferents espais patrimonials i de memòria —com refugis antiaeris, edificis vinculats a la producció industrial o institucions relacionades amb l'assistència sanitària durant el conflicte— l'alumnat va poder comprendre com la guerra va transformar l'organització econòmica, la vida quotidiana i el paisatge urbà de la ciutat.

L'activitat va combinar l'anàlisi de fonts històriques, la interpretació del patrimoni i la reflexió col·lectiva sobre l'ús públic del passat. Aquest enfocament permet treballar competències pròpies de la investigació històrica al mateix temps que afavoreix una comprensió crítica de conceptes com memòria, violència política, solidaritat internacional i cultura democràtica. A més, va permetre implicar l'alumnat en la creació de l'experiència i va generar la possibilitat d'establir una xarxa de col·laboració entre centres educatius.

L'experiència evidencia el potencial pedagògic del territori com a recurs per a l'ensenyament de la història i mostra com els itineraris de memòria poden contribuir a

connectar l'aprenentatge històric amb l'entorn social de l'alumnat i a enfortir una educació cívica basada en la memòria democràtica.

Imatge 1. Refugi de Cervantes

CONTEXT EDUCATIU

La col·laboració que mostra aquesta comunicació és producte de la trajectòria i interès del professorat dels departaments d'Història de dos instituts públics del País Valencià en treballar la memòria democràtica amb l'alumnat fent ús de metodologies actives i inclusives.

El primer punt de trobada entre els professors Diego Fernández i Andreu Romero és la Xarxa Educació i Memòria del País Valencià, una xarxa de centres educatius i professorat impulsada per a introduir i impulsar la Memòria Democràtica i els Drets Humans a les aules amb l'objectiu principal de fomentar la conscienciació ciutadana i els valors democràtics enfront de l'autoritarisme.

El segon punt és la pertinença d'ambdós centres a la xarxa Connectats al Talent de la Generalitat Valenciana, espai que ofereix l'oportunitat de desenvolupar el talent i el benestar emocional de l'alumnat, mitjançant un ensenyament que té en compte les necessitats i els interessos de l'alumnat per una banda, i la possibilitat de donar resposta a les altes capacitats per l'altra.

El tercer és l'espai RedMemoria i la I Trobada Escolar que es va organitzar a Navarra del 2 al 5 d'octubre de 2025. Aquesta trobada va reunir a 150 alumnes i 45 professors de 23 centres educatius de 12 comunitats autònomes gràcies al suport de l'Instituto Navarro de la Memòria (Govern de Navarra) i el Comissionat d'Espanya en Llibertat (Ministeri de Política Territorial i Memòria Democràtica).

Com a resultat d'aquesta participació, es va decidir impulsar la col·laboració entre centres amb la implicació de l'alumnat per a compartir iniciatives relacionades amb la memòria democràtica com un camí pedagògic que calia explorar. D'aquesta manera, els professors del Ferrer i Guàrdia Andreu Romero i Aina Sebastián proposaren al professor de l'Andreu Sempere, Diego Fernández, encetar aquesta xarxa de col·laboració amb un model on l'alumnat fora el protagonista.

D'aquesta manera acordaren la següent fórmula de col·laboració: l'alumnat de 1r de Batxillerat de l'Andreu Sempere dissenyaria una ruta sobre la memòria històrica a la seua ciutat a febrer de 2026 per a que l'alumnat de València pogués ampliar els seus coneixements sobre la Guerra Civil a partir del cas local d'Alcoi. En gener de 2027 serà l'alumnat de l'IES Francesc Ferrer i Guàrdia qui dissenye una ruta a València en els

mateixos termes per a l'alumnat alcoià i un grup d'estudiants francesos del Lycée International François Premier de Fontainebleau gràcies al programa Erasmus+.

Pel que fa als context dels dos centres col·laboradors, trobem per una banda l'IES Francesc Ferrer i Guàrdia, institut públic de referència al barri de Benimaclet. A punt de complir els 35 anys, és un centre d'ESO, Batxillerat i FP que compta amb 532 alumnes. Una xifra semblant a la de l'IES Andreu Sempere, situat al barri de l'Eixample d'Alcoi. Un institut que es troba en plena transformació i que temporalment ha de compartir altres espais educatius de la ciutat.

Imatge 2. L'Hospital Sueco-Noruego

Comencem el nostre viatge a l'avinguda d'Ovidi Montllor, als peus de l'enorme escultura que Antoni Miró va dedicar a «l'artista, el cantant, el pallasso» de la samarreta roja.

Com que el dia ha eixit ben clar, distingim el cim de la Serreta, a 1.052 metres d'altura. Amb temps podríem pujar-hi, però es tracta d'una excursió de més de sis quilòmetres, amb un desnivell positiu de quasi 500 metres. Tardaríem entre dues hores i mitja i tres hores. És el mateix camí que recorrien els soldats de la República fins a arribar al jaciment arqueològic iber, situat a la fita entre els termes d'Alcoi, Cocentaina i Penàguila.

Des d'aquell punt, els dies clars, seguint la vall que surca el Serpis, es divisa la mar. De mar endins arribava la mort. Els enormes bombarders Savoia-Marchetti S.79 que Mussolini va posar a les ordres de Franco per atemorir la població civil. Set vegades van travessar el cel d'Alcoi per descarregar més de sis-centes bombes i cinquanta mil quilos d'explosius entre el 20 de setembre de 1938 i l'11 de febrer de 1939.

Un any abans, el 1937, la Junta Local de Defensa Passiva, creada al setembre de 1936, havia costejat la construcció d'un observatori al cim de la Serreta. Des d'allí, en torns interminables, els soldats escrutaven l'horitzó. No hi havia radars. Abans de veure els avions, deien que els sentien. Un soroll eixordador que feia emmudir la natura.

El sistema d'avís era tan rudimentari com fràgil. El sentinella disparava el fusell per alertar els habitants d'una masia situada a més d'un centenar de metres. Des d'allí telefonaven a l'Ajuntament, que feia sonar una sirena perquè la població correguera a refugiar-se. Eren massa baules en una mateixa cadena, i el primer dia el sistema va fallar. Per evitar avaries irreparables, havien desconnectat la central elèctrica abans d'activar la sirena. Les bombes van ploure sense avís previ. La solució va ser adaptar-hi una bicicleta que, mitjançant una dinamo, generava l'electricitat necessària per fer-la sonar.

La precarietat del sistema i el desconcert dels primers dies van tenir conseqüències tràgiques. Entre el 20 i el 23 de setembre de 1938, els tres primers bombardejos van causar cinquanta-quatre víctimes mortals. No eren només alcoians. També hi havia veïnes i veïns de Cocentaina, Muro, Gorga, Ibi, Planes, Beniarrés o Penàguila. I entre les víctimes hi havia persones que havien fugit de la guerra buscant refugi a Alcoi: famílies arribades d'Albacete, Múrcia, Toledo, Badajoz, Sevilla, València o Jaén. Fins i tot un soldat nascut a Portugal. Havien escapat del front, però la guerra els va acabar trobant ací.

Edifici del Viaducte

I en només uns metres, passem de la pàgina més fosca de la història local, aquella que ens explica l'assassinat indiscriminat de la població civil indefensa, a l'expressió més bonica de la solidaritat humana.

Suecs, noruecs i danesos van arreplegar 250.000 corones per obrir un espai d'esperança al bell mig de la barbàrie. Un hospital, allunyat del front, dotat del personal necessari — més de trenta metges, infermeres i auxiliars—, que hauria d'atendre els ferits del front i, de passada, la població local.

El Comitè Escandinau es va posar en contacte amb la ministra de Sanitat, Federica Montseny, al febrer de 1937. Sí, ho heu llegit bé: per primera vegada en la història d'Espanya, una dona assumia un ministeri. Escriptora des dels quinze anys, àcrata i filla de Teresa Mañé, la intel·lectual anarquista que signava amb el pseudònim de Soledad Gustavo. Va acceptar el càrrec en unes circumstàncies excepcionals; en qualsevol altra situació no ho hauria fet mai. Així es va convertir en la primera ministra de la història d'aquest país i en una de les pioneres d'Europa.

No va ocupar el càrrec ni sis mesos, però hi va deixar una empremta profunda. D'aquesta manera, els atzars de la història van fer que la residència senyorial del marquès de Campo, monàrquic, colpista i esclavista, es convertira en el lloc on es va redactar el primer decret que despenalitzava la interrupció voluntària de l'embaràs a Espanya, a la València capital de la República. I molt més: menjadors per a embarassades, llars per a infants, ocupació per a persones amb discapacitat, promoció de l'higienisme, alliberament de les prostitutes... Però les jornades del maig de 1937 van fer descarrilar un projecte de transformació radical i feminista que encara hui continua sorprenent-nos.

Abans d'això, encara va tenir temps de veure, des del ministeri, complir-se el somni de les treballadores i els treballadors nòrdics. L'Hospital Suec-Noruec es va inaugurar el 25 d'abril de 1937. Montseny va visitar la ciutat en guerra, però aquell dia no hi va poder assistir. En el seu lloc, la inauguració va estar presidida per Julio Álvarez del Vayo, ministre d'Estat en representació del PSOE, que dècades després acabaria fundant des de l'exili el FRAP.

El centre sanitari va atendre milers de soldats del front. Durant els mesos que va estar en servei, l'hospital va ser un autèntic formiguer, però també un motor econòmic per a

l'Alcoi de rereguarda. Tanmateix, les bombes, novament les bombes feixistes, van fer replantejar-se la seua ubicació. Durant el quart bombardeig, el 16 d'octubre de 1938, l'hospital fou vilment atacat i, tot i que no hi hagué víctimes, l'avís era meridià.

En aquell moment, Manuel Bastos, un eminent cirurgià de guerra, dirigia els quiròfans. I la prudència obligava al trasllat. Prop de set-cents pacients, amb els seus llits, l'instrumental necessari i fins i tot les cuines i la llavanderia, van viatjar en dues direccions. Al nord, cap a Ontinyent, a l'Hospital Internacional, finançat pel moviment obrer belga i la Internacional Socialista. I al sud, cap a la Vila Joiosa, al grup escolar Doctor Álvaro Esquerdo, un destí ben escaient per al col·legi que duia el nom del president de l'Acadèmia de Ciències Mèdiques i Laboratori. Hui, l'edifici de la Vila és el Museu Arqueològic, i el d'Ontinyent, un col·legi franciscà. Per cert, després de la guerra el doctor Bastos va ser condemnat a dotze anys de presó simplement per haver exercit el seu ofici.

L'edifici del Viaducte, a Alcoi, va quedar buit fins al final del conflicte bèl·lic. Per cert, encara no hem explicat que el seu destí originari, quan se'n va posar la primera pedra l'any 1923, era albergar una escola industrial. Però les obres, en realitat, no van començar fins al 1928 i no van acabar fins a l'estiu de 1936. Per això, les seues aules diàfanes eren l'espai idoni per albergar un hospital. Tot i que, des del cel, era un objectiu senzill en una població amb bateries antiaèries insuficients, a mercè de l'aviació feixista.

Avancem en el temps. En acabar la guerra, «cautivo y desarmado» el bàndol republicà, la ciutat va caure en mans de l'exèrcit franquista. I les noves autoritats no van trobar cap altre ús millor per al magnífic edifici que convertir-lo en presó. La van batejar com a presó del Generalísimo, però el poble va continuar anomenant-la del Sueco. Pels seus soterranis van passar centenars, en realitat més de dos mil presoners. Alguns il·lustres, com ara el poeta Joan Valls o Evaristo Botella, president del Comitè Revolucionari d'Alcoi durant els primers mesos de la Guerra Civil i germà de Juan Botella Asensi, exministre de Justícia de la Segona República. Evaristo va ser vilment afusellat pel franquisme. En realitat, hi havia tants presoners que no sabien on encabir-los, després d'haver-ne amuntegat també a la presó de Sant Francesc i a la fàbrica d'Oliver.

L'any 1940 els industrials van impulsar una exposició tèxtil per intentar refer-se després de la guerra i van pensar que al Viaducte lluiria especialment. Així que van organitzar una corda amb els empresonats per portar-los a l'Abastecedora, una nau industrial prop de

l'Estació del Nord. Una vegada conclosa l'exhibició, els reclusos van tornar amuntegats a aquells foscos i humits soterranis d'on havien eixit setmanes abans.

L'«establiment» va continuar albergant aquells inquilins forçats fins a l'any 1943. De fet, expliquen els testimonis que encara era una presó quan al segon pis ja s'impartien classes. Un context ben singular per educar les noves generacions.

Poques vegades un edifici ha canviat tant de significat en tan poc de temps. Concebut per educar, convertit en hospital per salvar vides, transformat després en presó per castigar els vençuts i, finalment, recuperat de nou per a l'ensenyament. Els seus murs concentren, millor que cap altre espai d'Alcoi, les esperances, les tragèdies i les contradiccions del segle XX. I, en aquest moment, és el lloc on resideix temporalment el batxillerat de l'Institut de Secundària Andreu Sempere.

Església de Santa Maria

L'esclat revolucionari de l'estiu de 1936 també va tenir una forta dimensió anticlerical a Alcoi. En *La Gaceta de Levante*, R.G.S., de les Joventuts Socialistes Unificades, vessava les seues vísceres: «No ploreu, catòlics espanyols, perquè les vostres esglésies siguen saquejades i els vostres déus llançats al foc, perquè el foc els purifica» (2/8/1936).

Tanmateix, la desaparició de Santa Maria no pot explicar-se només des de la iconoclàstia. A la ciutat existia un enrevessat litigi jurídic sobre la propietat d'alguns edificis religiosos, amb arrels en les desamortitzacions del segle XIX i enquistat durant la Segona República. A més, després de les primeres setmanes de guerra, hi van arribar milers de persones refugiades, especialment procedents del sud. I, malgrat la marxa de centenars de joves milicians cap al front, la crisi provocada pel col·lapse dels mercats va agreujar l'atur. Calia trobar una solució amb urgència.

D'una banda, la reconversió militar de la indústria metal·lúrgica i tèxtil no absorbia l'excedent de mà d'obra. De l'altra, hi havia una gran escassetat de matèries primeres per a emprendre nous projectes. Les diferents necessitats acabaren confluint en una mateixa solució. El Comitè Revolucionari de Defensa, amb la Confederació Nacional del Treball al capdavant, va iniciar les obres el setembre de 1936, una vegada col·lectivitzada completament l'economia local.

Es van valorar propostes alternatives, com la de l'escultor José «Peresejo», que pretenia convertir el temple de Santa Maria en un museu del poble. Finalment, però, fou l'església de Sant Jordi la que va acollir la galeria d'art. Santa Maria, Sant Agustí i Sant Maure van ser enderrocats per a transformar-los en l'anhelat projecte. Els tres edificis van ser desmuntats pedra a pedra i amb els seus carreus es va construir una «piscina que seria l'enveja de les ciutats més populosos», com havia predit Culet de Siri. S'alçaria a les ombrívols Uixols, al costat de la carretera de Mascarelles, a la partida de l'Horta Major. Per desesperació dels comunistes: «Aquestes energies i aquests diners serien més útils per a guanyar la guerra si es destinaren a construir fortificacions a les nostres costes».

Hui sabem que aquelles fortificacions no van servir de res. En canvi, la piscina continua plena de vida quasi noranta anys després. Anarquistes, comunistes, conservadors, creients i ateus hi continuen acudint cada estiu per gaudir de les seues beneïdes aigües fredes, als peus del Parc Natural de la Serra de Mariola.

Devem al periodista i escriptor Alcina Navarrete, biògraf de Blasco Ibáñez, una crònica esplèndida del procés que començava així: «Al voltant de la meravellosa torre de Santa Maria, els companys paletes amunteguen les bastides sobre les quals, més tard, la piqueta enderrocadora obrirà amples solcs, preludi de la seua demolició completa» (*La Gaceta de Levante*, 27/9/1936). Aquelles paraules li costarien la vida. Després de ser detingut a València i de passar breument per la presó del Puig, va ser afusellat a trenc d'alba el 13 d'octubre de 1940. Un diumenge. El dia del Senyor.

Círculo Industrial

Ens aturem davant del Círculo Industrial, el gran símbol de la burgesia alcoiana des dels temps de la Revolució Gloriosa de 1868. L'entitat recreativa es traslladà definitivament al número 19 del carrer Sant Nicolau a finals del segle XIX, on Timoteo Briet, amb la col·laboració de Vicente Pascual, projectà un magnífic edifici de façana modernista inspirat en la Sezession vienesa.

Cap altre immoble simbolitza millor el poder econòmic, social i polític dels industrials alcoians. Entre aquestes parets es reunia l'elit que, durant dècades, dirigí bona part de la vida econòmica i institucional de la ciutat, en una societat marcada per profundes desigualtats i per una conflictivitat obrera gairebé permanent.

No és estrany, per tant, que després del colp d'estat de juliol de 1936 el Círculo Industrial fora confiscat i es convertira en la seu de la CNT. L'ocupació de l'edifici tenia un enorme valor simbòlic: l'espai que havia representat el poder de la burgesia passava ara a mans del principal sindicat revolucionari.

Tanmateix, aquest edifici també conserva la memòria d'un dels episodis més tràgics de la Guerra Civil a Alcoi. La nit del 23 de febrer de 1937, nou presos foren assassinats extrajudicialment a la carbonera del soterrani. Entre les víctimes hi havia dos sacerdots, diversos industrials, un advocat, un metge i un funcionari municipal. Posteriorment, els seus cossos foren traslladats i enterrats clandestinament al Mas del Nuño.

Aquells assassinats es perpetraren al marge de la legalitat republicana i en contra de les instruccions del Govern Civil. Representen un dels episodis més dramàtics de la violència revolucionària a Alcoi i recorden que la Guerra Civil també fou una tragèdia marcada per la vulneració dels drets humans.

A la rereguarda republicana foren executades prop de 50.000 persones; a la rereguarda franquista, més de 100.000. Una repressió que no s'aturà amb la victòria militar de Franco. Ben al contrari, el final del conflicte només fou el preludi d'una persecució sistemàtica dels vençuts, amb desenes de milers d'execucions, empresonaments i depuracions que s'allargaren durant anys.

Rodes

I, enmig de la barbàrie, va obrir-se pas una de les experiències de col·lectivització més profundes de la Guerra Civil. El vell somni llibertari de posar l'economia en mans dels treballadors i de les treballadores es materialitzà a Alcoi sota l'impuls del Comitè Revolucionari i, posteriorment, de les mateixes col·lectivitats obreres.

El procés començà, com no podia ser d'una altra manera, a la indústria metal·lúrgica, que reorientà la producció per abastir el front. Després s'hi incorporaren la poderosa indústria tèxtil i la paperera, la construcció, la banca, el transport, el comerç, la sanitat, l'educació... i fins i tot els barbers.

Les col·lectivitats reorganitzaren una economia en crisi, impulsaren la construcció de refugis antiaeris, contribuïren a l'acolliment de milers de persones refugiades —entre elles centenars de xiquetes i xiquets— i destinaren una part important de la producció i dels

excedents al sosteniment de l'esforç bèl·lic republicà. I, malgrat tot, encara hi ha qui continua qualificant-los d'utòpics.

Aquest edifici ens explica aquesta història. Ens trobem a l'antiga foneria Rodes Hermanos, un dels conjunts industrials més emblemàtics de l'Alcoi del segle XX i hui rehabilitat com a espai dedicat a la innovació i al coneixement. Els primers edificis del complex es projectaren el 1908, i amb els anys l'illa industrial s'amplià fins a convertir-se en una de les principals empreses metal·lúrgiques de la ciutat. Des d'ací eixien maquinària, calderes, turbines, conduccions d'aigua i tota mena de peces que contribuïren al desenvolupament industrial de la ciutat.

Quan esclatà la Guerra Civil, Rodes Hermanos fou col·lectivitzada i passà a anomenar-se Indústries Metal·lúrgiques Alcoianes Socialitzades (IMAS). Les seues instal·lacions es reconvertiren per fabricar material destinat a l'exèrcit republicà, convertint aquest espai en una peça clau de l'esforç bèl·lic de la rereguarda.

Els bombardejos de l'Aviazione Legionaria italiana, els anys 1938 i 1939, causaren importants desperfectes al complex i obligaren a construir un refugi antiaeri amb capacitat per a més de dues-centes persones. Aquella guerra que fins aleshores s'havia combatut sobretot a les fàbriques acabava d'arribar també des del cel.

Refugi de Cervantes

Com dèiem, des del setembre de 1938 i fins a l'11 de febrer de 1939, a només unes setmanes del final de la guerra, les bombes sembraren el terror als carrers d'Alcoi en set ocasions. Les bateries antiaèries que envià el govern republicà no arribaren a representar una amenaça real per als avions feixistes. Els bombarders simplement guanyaven altura i descarregaven les bombes amb més dispersió, sense renunciar per això a la seua capacitat destructiva. Poc després, a més, els canons hagueren de ser traslladats al front de l'Ebre per reforçar la que seria la darrera gran batalla de la República.

Entrem al refugi pel mateix accés que utilitzaven els escolars del col·legi Cervantes quan les sirenes interrompien les classes. El túnel d'entrada gira noranta graus cap a la dreta, una solució pensada per impedir que l'ona expansiva o la metralla penetraren directament a l'interior. Davant nostre s'obri un espai de pràcticament tres-centes metres quadrats, distribuït en vuit galeries, on podien arribar a refugiar-se prop de mil dos-centes persones.

És l'únic dels aproximadament vint-i-cinc refugis col·lectius construïts per la Junta Local de Defensa Passiva que avui podem visitar. A aquesta xarxa cal afegir-hi els refugis de les fàbriques i els centenars d'espais improvisats als soterranis de moltes cases particulars. Entre tots conformaren un sistema de protecció que s'estengué per tota la ciutat i donà aixopluc als seus prop de quaranta-cinc mil habitants.

Si tanquem els ulls i escoltem la gravació, podem viatjar en el temps. Imaginem les famílies senceres amuntegades, xiquets, ancians i treballadores que havien interromput la seua jornada. Ací es compartien silencis, converses en veu baixa, plors i també gestos de solidaritat. Ningú sabia què trobaria en eixir: si la seua casa continuaria dreta, si els seus familiars estarien bé o si la ciutat hauria tornat a ser colpejada.

Malgrat el terror, el sistema de defensa passiva va complir la seua funció. Va salvar la vida de centenars de persones. Entre l'octubre de 1938 i el final de la guerra els bombardejos provocaren onze víctimes mortals, una xifra molt inferior a la que hauria pogut produir-se sense aquesta xarxa de refugis.

Hui, quasi noranta anys després, alguns murs d'Alcoi encara conserven les cicatrius de la metralla. Són ferides convertides en memòria, testimonis silenciosos d'una guerra que també es va lliurar contra la població civil.

Parc de Cervantes

La guerra va acabar. La tragèdia no. Carregats de desesperança i esgotats, centenars de milers de dones i homes de totes les edats, jornalers o catedràtics, asturians o valencians, van haver de fugir de l'horror, molts per a no tornar mai més a casa seua.

L'hivern de 1939, els camins dels Pirineus es van omplir de soldats derrotats, obrers, camperols i també d'il·lustres intel·lectuals, com Antonio Machado, que moriria pocs dies després a Colliure. Republicans, comunistes, socialistes, anarquistes, nacionalistes bascos i catalans: «la flor més roja del poble». Entre elles i ells hi havia també molts veïns d'Alcoi. Van travessar la frontera perseguint una esperança i es trobaren tancats darrere filats, sobre la sorra de les platges d'Argelers, Ribesaltes o Le Vernet, convertides en immensos camps de refugiats.

Aquells indrets van ser testimonis de la misèria i de la indiferència, però també d'històries de solidaritat que travessen fronteres, com la maternitat d'Elna, on centenars de dones republicanes pogueren donar a llum en condicions dignes.

Les autoritats franceses pressionaren els refugiats perquè retornaren a l'Espanya franquista o marxaren cap a Amèrica. Uns quaranta mil trobaren una nova llar a Mèxic, Xile, l'Argentina o Veneçuela. Al voltant de la meitat dels prop de mig milió d'exiliats optà per un retorn tan dolorós com incert, obligats per les duríssimes condicions dels camps.

Uns altres decidiren romandre a França, malgrat el risc. Quan esclatà la Segona Guerra Mundial, prop de seixanta mil republicans espanyols s'integraren en la Legió Estrangera o en les Companyies de Treballadors Estrangers per combatre el nazisme.

La derrota de França els condemnà novament. Capturats per la Wehrmacht, haurien d'haver estat tractats com a presoners de guerra. Però la intervenció de Ramón Serrano Suñer davant les autoritats alemanyes els deixà sense la protecció de l'Estat espanyol. Declarats apàtrides, foren deportats als camps de concentració nazis.

La majoria —uns 7.200 dels 9.161 Rotspanier deportats— acabaren a Mauthausen-Gusen, conegut com «el camp dels espanyols». Allí els esperava la temuda Escala de la Mort, amb els seus 186 graons, que pujaven carregats amb enormes blocs de granit fins a l'extenuació. Només un de cada tres va sobreviure. Entre els supervivents hi hagué els republicans que, el 5 de maig de 1945, penjaren una gran pancarta on es podia llegir: «Els espanyols antifeixistes saluden les forces alliberadores».

L'Holocaust no pot ser explicat; només pot ser contat a través del testimoni de les víctimes. Aquest memorial ens ajuda a escoltar-les. Cada manisa de ceràmica representa una vida truncada, un veí o una veïna d'Alcoi arrabassats per la barbàrie. No són només un record del passat: són un compromís amb el present. Perquè la memòria democràtica no consisteix a reviure l'odi, sinó a defensar la dignitat humana perquè mai més ningú haja de recórrer els camins que hem recorregut avui.

CONCLUSIONS

Després del desenvolupament de la ruta, l'alumnat d'ambdós centres van fer una activitat d'avaluació sobre l'experiència viscuda. A l'Andreu Sempere l'alumnat va avaluar el seu treball i el dels seus companys i companyes. Després, el professorat va corregir algunes errades en el disseny inicial de la ruta i es va dur, finalment, una nova ruta amb un grup diferent per tal de consolidar els coneixements i difondre la iniciativa.

Pel que fa al Francesc Ferrer i Guàrdia, l'alumnat va haver d'elaborar una guia breu indicant quins llocs havien visitat. Es van haver de detindre a explicar el que més els havia impactat. Finalment, van valorar l'activitat i autoavaluar els nous aprenentatges.

Voluntàriament van escriure una crònica cooperativa de la jornada per al web de l'institut i els continguts essencials es van incloure en l'examen d'Història d'Espanya.

D'aquestes avaluacions, s'ha fet palès que l'activitat ha estat molt aprofitable per a fixar continguts històrics i reflexionar sobre l'evolució de la societat valenciana, veient com antics espais de treball dur o de patiment s'han transformat hui en dia en centres culturals o d'innovació.

En addició, manifesten sentir-se orgullosos de compartir els seues coneixements i la història de la seua ciutat, donant valor a la història de l'espai viscut. Esdevenent conscients de la història de l'espai geogràfic que habiten i interioritzen la necessitat d'aprendre més pel seu propi espai viscut.

Pel que fa a l'alumnat que fa la visita, es detecta un impacte positiu derivat de passejar i conèixer una ciutat nova guiats pels seus iguals: connecten i al mateix temps es senten privilegiats i rellevants en rebre un aprenentatge personalitzat.

D'aquesta manera, aquesta col·laboració ha permès transformar l'aprenentatge en una experiència real, emocional i interdisciplinària. L'alumnat ha d'investigar, interpretar espais històrics, connectar passat i present i construir pensament crític. S'ofereix un repte intel·lectual real, obert i connectat amb el món en un context real d'aprenentatge que afavoreix la creativitat, l'autonomia i la profunditat d'anàlisi. I sobretot, es dona sentit, complexitat i impacte social al seu aprenentatge, augmentant notablement la motivació, la implicació i el benestar emocional dins de l'escola.

L'activitat ens ha mostrat el potencial significatiu que té per l'ensenyament de la memòria democràtica abordar-la des del territori i mitjançant la col·laboració entre diferents

institucions educatives i memorialistes. El contacte directe amb els espais patrimonials d'Alcoi ha permès a l'alumnat comprendre que la Guerra Civil i la dictadura no poden interpretar-se de manera aïllada, sinó en relació amb la història industrial, les transformacions socials i les experiències de les persones que habitaren aquests espais. Aquesta mirada interdisciplinària contribueix a desenvolupar una consciència històrica crítica, fonamentada en l'anàlisi de fonts, la contextualització dels fets i la reflexió sobre els valors democràtics.

Al mateix temps, la ruta ha mostrat el valor educatiu de la cooperació entre centres. Aquesta xarxa de col·laboració enriqueix les experiències d'aprenentatge, facilita l'accés a coneixements especialitzats i converteix la memòria democràtica en una responsabilitat compartida. Amb aquest treball conjunt s'ha volgut cooperar per a construir una educació capaç de connectar el passat amb els reptes del present, formar una ciutadania crítica i compromesa amb els drets humans, i preservar una memòria col·lectiva rigorosa, plural i socialment útil.

Una experiència que ens ha ensenyat que la història no només es llegeix: es camina i se sent.

Alcoi i València, juliol de 2026, a 90 del cop d'estat feixista